

*І. О. Іващук,
к. е. н., доцент, докторант кафедри міжнародних фінансів,
Тернопільський національний економічний університет*

ВИМОГИ СОТ ДО УЗГОДЖЕННЯ ТАРИФІВ КРАЇН — ЧЛЕНІВ СОТ ТА ВРАХУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Стаття присвячена питанням узгодження тарифів між країнами — членами СОТ. Доведена необхідність диференційованого підходу до зміни уже зв'язаних тарифів. Висвітлено механізм зниження тарифів в межах СОТ та його наслідки для країн — членів СОТ. Обґрунтовано неможливість застосування єдиного підходу на основі "швейцарської" формули для зниження рівнів тарифу.

Article is devoted questions of the coordination of tariffs between WTO member countries. Necessity of the differentiated approach to change of already connected tariffs is proved. The mechanism of decrease in tariffs within the WTO and its consequence for member countries is reflected. Impossibility of application of the unique approach on the basis of "the Swiss" formula for decrease in levels of the tariff is proved.

ВСТУП. ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Економічний розвиток країн на початку ХХІ ст. відбувається у нових, якісно відмінних від попередніх років, умовах, що визначають їх стратегічне позиціонування. Мова йде про глобалізацію, основною ознакою якої стало зростання економічної відкритості країн та лібералізація умов ведення торгівлі. Велику роль у розвитку цих процесів відіграла і продовжує відігравати Світова організація торгівлі як правонаступниця ГАТТ. Нині ця організація об'єднує 153 країн (за станом на липень 2008 р.), які різні не тільки за рівнем економічного розвитку, але й за вигодами, отриманими від набуття членства. Діючи з 1947 р., ГАТТ не зазнала стількох протиріч у розвитку, цілях і пріоритетах, як Світова організація торгівлі впродовж 14 років.

Безперечно, сьогодні важко знайти наукове видання, де б не обговорювали проблеми глобалізації та функціонування Світової організації торгівлі, особливо після фінансових потрясінь восени 2008 р. У більшості публікацій ми знаходимо головним чином констатацію переваг та загроз вступу країн до СОТ, етапність становлення ГАТТ/СОТ та механізм набуття членства, але мало роз-

критими є питання узгодження тарифних позицій країн-претендентів, зв'язування тарифів та можливості їх перегляду між країнами-членами. Вищезазначене й обумовило мету даної статті — оцінити запропонований СОТ механізм зниження зв'язаних тарифів країн-членів СОТ та виявити основні загрози такого підходу для національних економік, особливо країн, що розвиваються.

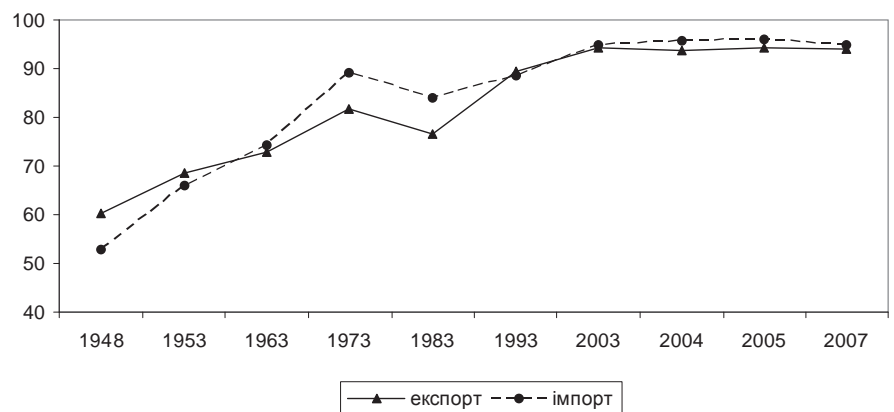


Рис. 1. Динаміка участі країн — членів ГАТТ/СОТ у світовій торгівлі (%)

РЕЗУЛЬТАТИ

Світова організація торгівлі, об'єднавши головних світових імпортерів та експортерів, за основу своєї діяльності обрала наступні базові концепції:

— недискримінації, коли запроваджується рівнозначний режим для іноземних та вітчизняних товарів і забезпечується надання режиму найбільшого сприяння;

— прозорості, за якої договірні сторони зобов'язані повідомляти про власні торговельні заходи;

— консолідації (закріплення), тобто за умови зменшення мита його розмір неможливо відновити, а лише надати компенсацію стороні, яка постраждала від запроваджених заходів [1, с. 14—15].

З початку створення ГАТТ суттєво змінився не лише кількісний та якісний склад країн — членів СОТ, але і їх активність у світовій торгівлі (рис. 1). Це вдалося досягти завдяки спрощенню умов ведення торгівлі в частині застосування тарифних інструментів та практичної реалізації принципів вільної торгівлі.

Російський учений-економіст, поміркований протекціоніст І. Янжул проблему необхідності запровадження покровительського мита та негативних наслідків вільної торгівлі вважав злободенною темою. У публічній лекції "Вільна торгівля і покровительська система" в Політехнічному музеї в Москві (1884 р.) він зазначав, що "обидві сторони [фритредери і протекціоністи. — Авт.] певним чином і у певних випадках є праві, оскільки питання про вільну торгівлю, як і більшість економічних питань, мають лише умовне вирішення. Як протекціонізм, так і вільна торгівля, мають лише відносне значення: в одній країні за одних умов протекціонізм є необхідним, в іншій і навіть в тій самій, але за змінних умов, є вигідною вільна торгівля" [2, с. 388].

Л. фон Мізес щодо цього зазначав: "Теоретична демонстрація наслідків протекціоністських тарифів і вільної торгівлі є наріжним каменем класичної економічної теорії. Навіть в Англії, на батьківщині вільної торгівлі, панує протекціонізм" [3]. У праці "Американський менеджмент на порозі ХХІ століття" Дж. Грейсон (молодший) і К. О'Делл, характеризуючи уроки історії, визначають дев'ятий урок: парадокс протекціонізму: суперники вмирають, а лідер програє. Як приклад аналізують

зародження основ протекціонізму в Англії, США, Японії [4]. Тобто після досягнення економічної зрілості країни-лідери використовують протекціоністські бар'єри для того, щоб зменшити рівень конкуренції на внутрішньому ринку, зберегти робочі місця і перешкодити змінам.

Здебільшого проблеми впливу лібералізації торгівлі на економічне зростання країни можна згрупувати наступним чином:

— існуючі моделі не враховують проблему неповної зайнятості та безробіття в умовах лібералізації;

— лібералізація здійснюється в умовах недосконалих (особливо в країнах, що розвиваються, та найменш розвинених) ринків страхування ризиків (в тому числі й соціального), що виникають в умовах зміни моделі побудови взаємовідносин із іншими країнами;

— складність ринкового регулювання процесів ціноутворення;

— зміна фіскального призначення митних податків і зборів, що негативно вплине на формування дохідної бази держави;

— зростання нерівності країн за умов лібералізації [5, с. 34—41].

Безперечно, в умовах лібералізації торгівлі стають вразливими найменш розвинені країни. Разом з тим, незважаючи на проголошені заяви розвинених країн в напрямі сприяння торгівлі, протягом останніх конференцій міністрів СОТ не вдалося досягти перерозподілу позицій між цими країнами на світовому ринку товарів (як в частині імпорту, так і експорту) (рис. 2). Вочевидь, СОТ не забезпечила належного моніторингу заходів, що запровадилися, який би дозволив врахувати всі недопрацювання попередніх років.

З'ясуємо, наскільки ефективною виявилася політика СОТ щодо узгодження тарифів та забезпечення їх зв'язування. Загалом процес приєднання до СОТ передбачає такі автономні етапи:

— багатосторонні переговори в межах робочої групи, що базуються на Меморандумі про зовнішньоторговельний режим у країні-претенденті;

— двосторонні переговори з питань доступу на ринок товарів, де країна має подати чинний перелік тарифів та про-

позицій щодо "зв'язаних" тарифів;

— двосторонні переговори з питань доступу на ринок послуг;

— переговори з питань сільськогосподарських субсидій відбуваються після надання країною відомостей про вітчизняну систему підтримки сільського господарства.

Одним із найважливіших та складних є другий етап, бо на ньому потрібно врахувати:

— захист ринку: підхід ґрунтується на тому, що митні тарифи є суттєвим законним інструментом для попередження експансії іноземних товарів, тому при їхньому узгодженні з країнами СОТ дуже важливо не зменшити рівень тарифного захисту вітчизняної економіки, зокрема важливих галузей, щоб вони не були недієздатними;

— вплив на національну економіку: країна при зменшенні тарифів має враховувати їхній вплив на зміну макроекономічних показників;

— зменшення урядових доходів, оскільки мито, виконуючи фіскальну функцію, є вагомим джерелом доходів бюджету [6, с. 6—7].

При веденні тарифних переговорів важливим є чітке та обдумане встановлення "зв'язаних" ставок мита, адже після їхнього затвердження підвищення можливе після процедури модифікації ставок або відкликання попереднього тарифу, а також відшкодування збитків, завданих іншими договірними країнами внаслідок змін (ст. XXVIII-94).

Процедура модифікації ставок передбачає здійснення перемовин з країнами, які мають "початкове переговорне право"; проведення консультацій з країнами, які є важливими імпортерами на ринку певного товару. Зв'язування тарифів передбачає, що протягом узгодженого періоду країна забезпечить рівень установлених тарифів, який відповідатиме діючим ставкам митного тарифу, бути на нижчому або вищому рівні, ніж діючі. Разом з тим на товари, за якими тарифи не зв'язані (в США — сира нафта, в Японії — рибні продукти), ставки мита можуть бути змінені без узгодження та обмеження, однак за вимогами СОТ практично всі тарифні позиції підлягають зв'язуванню. Кінцеві ставки митного тарифу зале-

жать від досягнутих поступок між країнами та перехідного періоду. Механізм урегулювання тарифних поступок — це свого роду спільна гра з реалізації власних інтересів за рахунок зростання відкритості ринків інших країн в обмін на зниження тарифів або відміну певних нетарифних обмежень.

Після набуття членства у СОТ країни можуть переглядати уже узгоджені тарифи, але це стосується усіх членів. Щодо торгівлі товарами Світовою організацією торгівлі визначено два шляхи зменшення тарифного навантаження на сектори економіки. Так, перший передбачає скорочення тарифів незалежно від рівня першопочаткової ставки (був використаний для Кеннеді раунду, коли відбулося лінійне скорочення тарифів на 50%), а другий — більш скоординований, бо враховує гармонізацію та узгодження тарифів в процесі перемовин. Для числового аналізу у даному випадку застосовується гіпотетичний тарифний профіль (hypothetical tariff profile).

Так звана швейцарська формула скорочення зв'язаних тарифів в країнах — членах СОТ (була запропонована Швейцарією на Токійському раунді) має наступний вигляд:

$$T_1 = \frac{a \times T_0}{a + T_0},$$

де T_1 — кінцевий рівень тарифу, T_0 — базовий (початковий) рівень тарифу, a — коефіцієнт зниження.

Методика зниження рівня уже зв'язаних тарифів передбачає запровадження адаптаційного періоду: 5 років для розвинених країн із застосуванням коефіцієнта $a=8$ та 9 років для країн, що розвиваються, із $a=19-23$ [7]. Країни, що приєдналися до СОТ в останні роки, будуть звільнені від перегляду зв'язаних тарифів, адже для них ще не закінчився перехідний період.

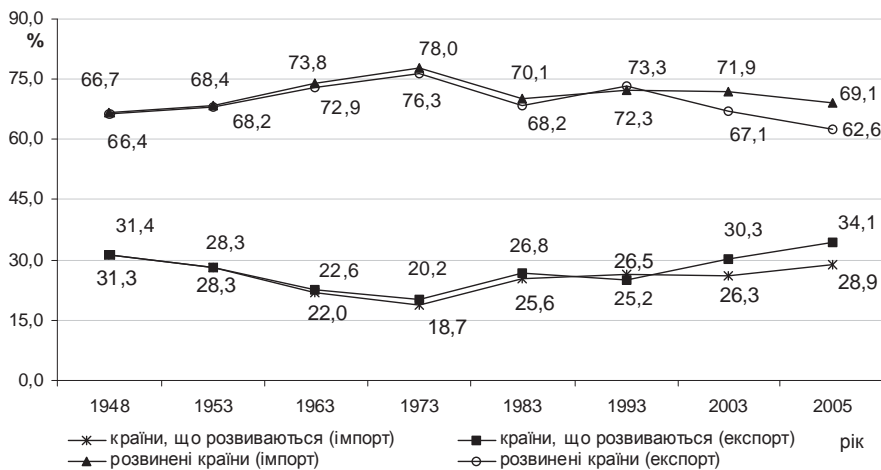
У 2005 р. делегация Аргентини, Бразилії та Індії висунули пропозицію про запровадження нової формули розрахунку зв'язаної ставки мита [8-10], бо, на думку представників цих країн, швейцарська формула не враховує національні особливості секторального розвитку країн, особливо тих, що розвиваються. Запропонована формула має вид:

$$T_1 = \frac{b \times T_a \times T_0}{b \times T_a + T_0},$$

де T_1 — кінцевий рівень тарифу, T_0 — базовий (початковий) рівень тарифу, T_a — середнє значення зв'язаного тарифу, b — коефіцієнт зниження.

Залежно від обраного значення коефіцієнта b , змінюється рівень кінцевого зв'язаного тарифу. Разом з тим такий підхід дозволяє визначити галузеві особливості регулювання імпорту. Проведемо дослідження можливих варіантів зміни рівня зв'язаних тарифів для основних світових імпортерів в розрізі окремих груп товарів (табл. 1).

Аналіз даних обґрунтовує позицію щодо застосування другої формули, адже коефіцієнт b має обиратися залежно від важливості імпорту окремого товару для країни. Разом з тим, наприклад, для Індії ставка мита по окремих товарах суттєво перевищує середньоарифметичну ставку для всієї не-



Складено за даними WTO
Рис. 2. Динаміка участі країн, що розвиваються, та розвинених у світовій торгівлі товарами

сільськогосподарської продукції, тому застосування коефіцієнта $a=19$ виявиться суттєвим полегшенням для імпортерів такої продукції (так, при ставці 100,7% та $a=19$ кінцевий тариф для даного товару буде дорівнювати 15,98%, що є абсурдним з позиції захисту національних інтересів).

Дискусійність застосування одного із цих методів не дозволяє нині членам СОТ виробити єдину стратегію встановлення тарифів для країн та можливості захисту найбільш чутливих секторів економіки. Не для всіх країн пропозиція про запровадження коефіцієнтів для розвинених країн — 8—9%, для країн, що розвиваються, — 19—23% є вигідною. Так, на липневих переговорах у 2008 р. представник Аргентини Нестор Станканеллі піддав критиці запропоновані зміни, зокрема, він зазначив, що застосування у швейцарській формулі коефіцієнта 8 знизить тарифи Європейського Союзу та США більш ніж на 42%, тоді як застосування Аргентиною коефіцієнта 20 зумовить зниження тарифів на 60%. З іншого боку, Аргентина в порівнянні із ЄС та США зберігає високий рівень тарифного захисту, тому зниження існуючих тарифів на 60% забезпечить приблизно схожий рівень захисту національної економіки.

Помітною є й різниця між країнами у розподілі тарифних ліній, наприклад, для Аргентини 51,3% імпорту сільськогосподарської продукції підлягає оподаткуванню митом за ставкою 5—10%, а безмитна торгівля становить лише 5,9%, що не с/г продукції, то 44,6% її імпорту оподатковується за ставкою 15—50%. Ситуація тарифного регулювання імпорту у ЄС та США зовсім інша, що підтверджує розподіл тарифних ліній за імпортом (табл. 2).

Наприклад, ЄС до 39,7% сільськогосподарського та до 62,3% не сільськогосподарського імпорту застосує умови безмитної торгівлі (але у даному контексті не слід забувати про внутрішньогрупову торгівлю ЄС), для не с/г імпорту максимальна ставка мита не перевищує 25%, хоча діє механізм захисту внутрішнього ринку виробництва с/г продукції, чого немає в Аргентині, де максимальна ставка не перевищує 50%. Аналогічно ЄС розробляє свою тарифну стратегію і США. Необхідність продовження розпочатого раунду Доха та узгодження тарифів в частині їх зв'язування є очевидною з огляду на відмінність у рівнях зв'язування у економічно розвинутих країнах та країнах, що розвиваються, не говорячи вже про малорозвинені (табл. 3). Проте не можна повністю погодитися з думкою учених, що Раунд Доха сприяє зростанню ролі країн, що розвиваються, у глобальному управлінні [11]. Насправді, він підкреслив неспроможність адаптації до нових умов та вказав на те, що окремі заяви СОТ залишаються декларативними, що й не дає можливості завершити цей раунд.

Впродовж 2008 р. активно продовжуються переговори між країнами — членами СОТ про укладення рамкової угоди з питань глобальної торгівлі, умовами якої є узгодження питань захисту чутливих галузей, скорочення обсягу субсидування с/г та встановлен-

Таблиця 1. Можливі варіанти зміни зв'язаних тарифів для окремих країн—членів СОТ

країни	T_0	T_a	T_1 при коефіцієнтах					a	T_1 при a
			$b = 0,5$	$b = 1$	$b = 1,5$	$b = 1,75$	$b = 2$		
ЄС		3,9						8	2,84
-метали та вироби з них	1,9	-	0,96	1,28	1,43	1,47	1,53		
-нафтопродукти	2,0	-	0,99	1,32	1,49	1,55	1,6		
-хім. промисловість	4,6	-	1,37	2,11	2,58	2,75	2,89		
-електричні машини	2,4	-	1,08	1,49	1,7	1,78	1,84		
-текстиль. вироби	7,9	-	1,56	2,61	3,36	3,66	3,92		
США		3,2						8	2629
-метали та вироби з них	1,5	-	0,77	1,02	1,14	1,18	1,22		
-хім. промисловість	2,9	-	1,03	1,52	1,81	1,91	2,0		
-текстиль. вироби	8,6	-	1,35	2,33	3,08	3,39	3,67		
Канада		4,3						8	3,19
-метали та вироби з них	2,7		1,34	1,79	2,02	2,09	2,15		
-хім. промисловість	4,4		1,65	2,4	2,77	2,98	3,1		
Японія		2,3						8	1,79
-метали та вироби з них	1,0		0,53	0,7	0,78	0,8	0,82		
-деревина, папір	0,9		0,5	0,65	0,71	0,74	0,75		
-шкіра та шкіряні вироби	6,6		1,12	1,71	2,27	2,5	2,71		
Китай		9,1						19	6,15
-метали та вироби з них	7,1		2,77	3,99	4,67	4,91	5,11		
-хім. промисловість	6,7		2,71	3,86	4,49	4,72	4,9		
-електричні машини	8,8		3,0	4,47	5,35	5,67	5,93		
Індія		34,3						19	12,23
-метали та вироби з них	38,7		11,88	18,18	22,09	23,53	24,74		
-риба та рибні продукти	100,7		14,65	25,59	34,05	37,61	40,80		
-текстиль. вироби	26,6		10,43	14,98	17,53	18,43	19,17		

Розраховано за даними World Tariff Profiles 2008, WTO

ня кількісного обмеження товарів, врегулювання питання преференційної торгівлі окремими видами с/г продукції; надання права країнам, що розвиваються, на тимчасове збільшення тарифів у виключних випадках. Якщо обсяги імпорту зростуть на 40%, тоді можна було б підвищити ставку не більше ніж на 15%, і ці зміни можуть стосуватися лише 2,5% тарифних ліній, для яких діють зв'язані ставки. Проти такої зміни в обмеженні динаміки

імпорту виступають країни, що розвиваються, для яких межа зростання імпорту є завищеною, а збитки національним виробникам можуть бути нанесені і при набагато менших темпах його зростання. Проаналізувавши темпи зростання імпорту у країнах, що розвиваються, доходимо висновку, що їх побоювання очікуваних тарифних змін є небезпідставними, адже їм, як і найменш розвиненим країнам, впродовж останніх семи років не вдалося

Таблиця 2. Характеристика митних тарифів країн та розподіл тарифних ліній

	Середньоарифметична кінцева ставка мита, %			Середньоарифметична ставка мита РНС, %				
	по всій продукції	с/г продукція	не с/г продукція	по всій продукції	с/г продукція	не с/г продукція		
Аргентина	31,9	32,6	31,8	12,0	10,2	12,2		
ЄС	5,4	15,1	3,9	5,2	15,0	3,8		
США	3,5	5,0	3,3	3,5	5,5	3,2		
Розподіл тарифних ліній (у % до вартості імпорту)								
	безмитний режим	0 ≤ 5	5 ≤ 10	10 ≤ 15	15 ≤ 25	25 ≤ 50	50 ≤ 100	>100
сільськогосподарська продукція								
Аргентина	5,9	3,6	51,3	21,4	17,6	0,2	0	0
ЄС	39,7	11,2	17,7	12,2	4,6	7,7	6,0	0,9
США	38,9	39,4	13,2	2,6	1,7	3,7	0,3	0,3
не сільськогосподарська продукція								
Аргентина	18,4	9,5	7,1	20,4	33,3	11,3	0	0
ЄС	62,3	19,7	11,1	6,1	0,8	0	0	0
США	54,5	33,1	7,0	0,8	3,6	0,9	0	0

Складено за даними World Tariff Profiles 2008, WTO

наблизитися до рівня 40% (за винятком Індії у 2005 р.): для країн, що розвиваються, імпорт зростає в середньому на 14%, для найменш розвинених країн — на 15% (табл. 4).

Разом з тим причиною такої ситуації можуть бути неготовність країни до переорієнтації ринків збуту товарів, нетривалий адаптаційний період або, що вважаємо найважливішим, чітко розроблена (прихована) стратегія СОТ щодо малорозвинених країн і країн, що розвиваються. Зокрема, це максимальне використання потенціалу держави, позбавлення за рахунок лібералізації оподаткування торгівлі суттєвих надходжень до бюджету та спричинення до залежності економіки країни від сильніших економік.

Для подальшого розвитку Світової організації торгівлі із збереженням задекларованих принципів та зростання її ролі у сприянні інтеграції країн, що розвиваються, у світову торговельну систему професор Парижського інституту політичних досліджень Бернард Хукман пропонує наступні три основні умови:

- 1) прийняття країнами, що розвиваються, базового переліку правил доступу на ринки та визнання ними усіх вимог СОТ;
- 2) надання країнам права не виконувати "небазові" правила СОТ;
- 3) відмова від дискримінаційних торгових преференцій та перехід до фінансування на основі грантів [12, с. 16].

ВИСНОВКИ

Вищевикладене свідчить, що узгодження інтересів країн в межах СОТ відбувається надзвичайно повільно і, цілком ймовірно, що до 2015 р. не вдасться досягти цілей, заявлених як цілі тисячоліття. Історія підтверджує, що непослідовна тарифна політика — це зло для нації, її економіки, бо часта переорієнтація тарифів не в змозі супроводжуватися частими змінами у секторах економіки, які не є мобільними за швидкістю змін, інституційними змінами та ін. "Досвід всіх країн і народів засвідчує, що головною перешкодою до раціональної побудови митного тарифу є ті приватні інтереси та апетити, котрі завжди існують при перегляді митних ставок" [13].

Література:

1. Жуано Д. Світова організація торгівлі/ Пер. з франц. — К.: "КІС", 2006. — С. 14—15.
2. Янжул И. И. Избранные труды / М.: Наука, 2005. — 438 с.

Таблиця 4. Динаміка імпорту товарів (щорічний процент зміни, %)

	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2000—2007 рр.
Світ	14	15	14	11
Північна Америка	14	11	6	7
Південна і Центральна Америка	23	22	26	12
Європа	10	15	16	12
-ЄС	10	14	15	12
Африка	21	14	22	15
-Південна Африка	17	24	18	17
Середній Схід	21	13	23	16
Азія	17	16	14	13
Країни, що розвиваються	18	17	18	14
Найменш розвинені країни	21	15	17	15

Таблиця 3. Зв'язані зобов'язання країн — членів СОТ за тарифними лініями

Країни	Рік вступу до ГАТТ/СОТ	Охоплення зв'язаними ставками	
		За всією продукцією	Не сільськогосподарською продукцією
ЄС		100	100
США	1948	100	100
Канада	1948	99,7	99,7
Японія	1955	99,6	99,6
Китай	2001	100	100
Аргентина	1967	100	100
Індія	1948	73,8	69,8
Україна	2008	100	100
Найменш розвинені країни			
Бангладеш	1972	15,5	2,6
Бурунді	1965	21,8	9,9
Камерун	1963	13,3	0,1
Центральнаафриканська республіка	1963	62,5	56,8
Чад	1963	13,5	0,2
Конго	1963	16,1	3,3
Екваторіальна Гвінея	1994	38,9	29,6
Гвінея-Бісау	1994	97,8	97,4
Гаїті	1950	89,2	87,6
Лесото	1988	100	100
Непал	2004	99,4	99,3
Пакистан	1948	98,7	99,1
Уганда	1962	15,8	2,9

Складено за даними WTO

3. Мизес Л., фон. Либерализм / Пер. с англ. А. В. Куряева. — М.: Социум, Экономика, 2001.

4. Грейсон Дж. К. младший, О'Делл К. Американский менеджмент на пороге XXI века. — М.: Экономика, 1991. — 320 с.

5. Стиглиц Дж. Ю. Справедливая торговля для всех. Как торговля может содействовать развитию / Пер. с англ. — М.: Издательство "Весь Мир", 2007. — 280.

6. Тарифные переговоры в рамках процесса присоединения в ВТО. Подготовка предложений по тарифам: Метод. пос. — UNCTAD, Женева, 2001. — Ноябрь.

7. Formula approaches to Tariff negotiation. Note by the Secretariat. Revision // TN/MA/S/3/3/Rev. 2 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://docsonline.wto.org/imrd/directdoc.asp?DDFDocuments/t/tn/ma/S3R2/doc>

8. Market access for non-agricultural products. Communication to the Negotiating Group on Non-Agricultural Market Access from Argentina, Brazil and India / TN/MA/W/54. — 15 April 2005 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://commerce.nic.in/trade/wtopdfs/sub_tnmaW54.pdf

9. Formulas for Industrial Tariff Reduction and Policy Implications (2005) [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unescap.org/tid/artnet/pub/polbrief5.pdf>

10. Prabhakar Ranjan (2005). Tariff Negotiation in NAMA & South Asia July Agreement and Beyond [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://www.centad.org/download/wp3_NAMA.pdf

11. Трофименко О.Ю. Доха Раунд: последствия для развития современной международной торговой системы // Вестник СПбГУ. Сер. 5. — 2007. — Вып. 2. — С. 125—131.

12. Хукман Бернард. Превратит ВТО в организацию, в большей степени способствующую развитию // Финансы & развитие. — 2005. — № 5 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/rus/2005/03/pdf/hoekman.pdf>

13. Шапошников Н. Н. Таможенная политика России до и после революции. — Москва-Ленинград: Центрального управления печати и пропаганды В.С.Н.Х., 1924.

Стаття надійшла до редакції 19 січня 2009 р.